

יאיר הלוי - תלמיד במכון

השוואת ספקות: חשש לשבת בימי שביה - וחשש לנישואי קרובת ארוסתו

בס"ד יום שלישי י"ח אדר תשנ"ד. ג' לסדר: "ויקהל משה"
ג' לסימן: "וביום השביעי יהיה לכם קדש שבת שבתון לה"
"וזהב הארץ ההיא טוב, מלמד שאין תורה כתורת ארץ ישראל
ולא חכמה כחכמת איי". (בי"ר ט"ז, ז).
"כי טל אורות טליך... כל המשתמש באור תורה - אור תורה
מחיהו". (כתובות קיא:).

המאמר בנושא זה חובר למען השבת שבוינו
ונעדרינו, לארצנו הקדושה במהרה בקרוב
אכ"ר.

ע"פ סוגית "גדול שנשבה בין העכו"ם", בירושלמי שבת פ"ז ה"א (מא.).

"ותא חזי, כד עייל שבתא נשמתין נחתין לשריאי על עמא קדישא, ונשמתין
דצדיקייא סלקין לעילא; כד נפיק שבתא, נשמתין סלקין - אינון דשארן עליהו
דישראל, ונשמתין נחתין - אינון נשמתין דצדיקייא.
כיון דסלקין כלהו נשמתין דשארן עליהו דישראל, סלקי וקיימין בדיוקנא קמי
מלכא קדישא, וקבי"ה שאיל לכלהו: מאי חדושה הוה לכו בההוא עלמא באורייתא?
זכאה איהו מאן דחדושה דאורייתא אמרת קמיה. כמה תדוה עביד קבי"ה, כניש
לפמליא דיליה ואמר: שמעו חדושה דאורייתא דאמרת נשמתא דא דפלוני וכלהו
מוקמי ההיא מלה בתרי מתיבתא, אינון לתנא וקבי"ה לעילא, חתים לההיא מלה".¹

1 זוהר במדבר פרשת שלח, דף קעג. (ובמהדורת פירוש הסולם עמ' קי"ב-ג, פסקאות רצג-ד).

תוכן העניינים:

1. שאלת הירושלמי: "ויחוש לכל הימים כהדא קידש אשה בעולם" ותירוצי הירושלמי והבבלי.
2. ברורי התוס' באיסור כל הנשים מספק למשלח.
3. קושית השירי קרבן על שיטת התוס' מסוגית (משאלת) הירושלמי, ובירורה.
4. תירוצי המפרשים (אחרונים) על קושית השירי קרבן.
5. הארת התרוץ הנראה ביותר (לענ"ד) מבין תירוצי האחרונים, של הטל תורה.
6. אוקימתות נוספות ליכול הוא לישא גיורת או משותררת.
7. הבדלים בין תירוץ הירושלמי לתירוץ הבבלי, על סמך דברי מפרשים ואחרונים.
8. חיתום ע"פ הדברי אליהו לגר"א זצ"ל.
9. ביבליוגרפיה
- נספח א: נספח הארות על המאמר: השואת ספקות.
- נספח ב: השלמה: הסבר שו"ת עונג יו"ט מדוע אין המשלח שליח לקדש אשה סתם אסור מן התורה בכל הנשים שבעולם מטעם קבוע.
- נספח ג: "תמן אמרי"ן" כמציין מתלוקת בין הבבלי והירושלמי.
10. הבעת טובה והכרת הטוב.

1. שאלת הירושלמי: "ויחוש לכל הימים כהדא קידש אשה בעולם" ותירוצי הירושלמי והבבלי.

הירושלמי (בשבת פ"ז מ"א, מא.) בחלקה השני סוגית "גדול שנשבה בין העכו"ם" חוקר שאלה: "ואין לא לתמוה - ויחוש לכל הימים! כהדא קידש אשה בעולם, רבי יעקב בר אחא - איתפלגון (נחלקו) ר' יוחנן ור' שמעון בן לקיש, ר' יוחנן אמר: חושש לכל הנשים, ריש לקיש אמר: אינו חושש לכל הנשים".

מקור קושית הירושלמי מופיע בבבלי: נזיר יב. וסוטה סד., ושם נאמר: "אמר רבי יצחק בר יוסף אמר רבי יוחנן: האומר לשלוחו צא וקדש לי אשה סתם (שלא פירש לו באיזו עיר ואיזו אשה - רש"י בנזיר) ומת שלוחו אסור בכל הנשים שבעולם - חזקה שלוח עושה שליחותו".

מסביר רש"י: "חזקה שלוח עושה שליחותו - והלך וקידש לו אשה, וכיון שלא פירש לו הי מינייהו קדיש ליה, ולא ידע איזו קידש לו, אי הדר אותו האיש ונסיב איתתא דלמא זו היא אמה או בתה או אחותה של אותה האשה שקידש לו שלוחו והן כולן (7 עריות קרובות) אסורות לו".

מבארים מפרשי הירושלמי (קה"ע, פנ"מ): שלשית רבי יוחנן האוסר (מספק) את

המשלח בכל הנשים, אם כן גם כאן יחוש (השבועי מספק) לכל הימים ויהא אסור לעשות מלאכה בכולן שמא יום שבת הוא. (ברם לשיטת ריש לקיש שאינו חושש לכל הנשים - דבטלות קרובות ארוסתו שקידש לו שלוחו ברוב הנשים דעלמא, לא קשיא שיחוש בכל יום לשבת - דרוב ימות השבוע ימי תול חס, ביחס של 6:1). מתרץ הירושלמי: "תמן (באשה) יש לו תקנה, יכול הוא לישא גיורת, יכול הוא לישא משוחררת, הכא (בשבוי) מה אית לן. תמן (בבבל) אמרין חושש לכל הימים ועושה כדי קיום הנפש".

מבארים המפרשים (קרוב העדה, תולדות יצחק): גבי אשה יש לו תקנה שיכול לישא גיורת או משוחררת שנתגיירה או שנשתחררה לאחר שקידש השליח אשה, שבדאי בזמן שקידש השליח את האשה לא קידש זו [הגיורת או המשוחררת - י.ה.]. אבל הכא (בשבוי) מה תקנה יש לו שלא ימות ברעב ועושה בכל יום מלאכה כדי קיום הנפש. (אבל יכול להלוך בכל יום מה שירצה, דאלייך לא יגיע לישוב בהקדם אפשרי).

2. ברורי התוס' באיסור כל הנשים מספק למשלח.

התוס' (בנזיר יב. וגיטין סד. ד"ה אסור) שואלים: אולי יאסר כל אדם מלישא (כל) אשה, שמא אשה זו (שהוא כעת רוצה לקדש) כבר נתקדשה (למשלח) ע"י השליח (שאיננו) - ותינת (לר"ת) אשה גדולה נאמנת לומר לא נתקדשתי, אבל יתומה קטנה תיאסר לינשא לכל אדם שמא אביה (שמת כבר) קבל עבודה קדושין (והיא אינה יודעת).

מתרצים תוס' שמדאורייתא גם המשלח מותר לישא כל אשה דאזלין בתר רובא (רוב הנשים דעלמא המותרות) מאשר לחוש למיעוט (ולומר) שהאשה שהוא רוצה לישא כעת היא מקרובותיה של המקודשת ע"י השליח.² ועל כן מן הדין מותר בכל הנשים אלא שקנסא בעלמא הוא שקנסוהו (רבנן) שעשה שליח לקדש סתם, ולא פירש לו קדש לפלונית, ולא חשש על עצמו שלא יבוא לידי תקלה - ולכן לדידיה (למשלח) קנסו ולאחריני לא קנסו.

שואלים תוס': מדוע אנו אומרים שהאיסור הינו רק קנס מדרבנן, יהא הספק אסור מדאורייתא, דהויא ליה קבוע (קרובת מקודשת השליח) - וכל קבוע כמחצה על מחצה דמי (על אף הסבירות הקטנה מאד שהמשלח יקדש כעת את קרובת מקודשת שלוחו).

מתרצים התוס': דלא אמרין קבוע כמחצה על מחצה דמי אלא כשהאיסור ניכר

2 ובגיטין מוסיפים התוס' שאין זו חזקה גמורה - ששליח עושה שליחותו לקדש אשה - דאינה ביזו (של השליח) להתקדש, שמא לא תתרצה לכך.

לעצמו וההיתר ניכר לעצמו,³ אבל כשאין האיסור ניכר לעצמו לא אמרינן קבוע - וכאן בקרובות המקודשת אי אפשר לזהות את האסורות. [ואין כאן אלא קנס שקנסוהו רבנן - על אף ההסתברות הנמוכה מאד, ולא אמרינן קבוע במקרה זה - י.ה.].

אבל הרמב"ן חולק על התוס', ודעתו שהמשלח אסור בכל הנשים מן התורה, דהוי ליה קבוע (קרובת המקודשת), וסובר הרמב"ן דאף שאין האיסור ניכר במקומו נקרא קבוע.⁴

3. קושית השירי קרבן על שיטת התוס' מסוגית (משאלת) הירושלמי, ובירורה.

השירי קרבן (ש"ק) על הירושלמי (ד"ה: "ואין לא לתמוה") מקשה על ההשואה בין 'חושש לכל הנשים' לבין 'ויחוש לכל הימים'. לפי שיטת התוס' שהאיסור בכל הנשים הוא רק משום קנס שקנסוהו חכמים (שלא חשש על עצמו לבוא לידי תקלה), אם כן מאי פריך הש"ס הכא גבי תינוק (?) שנשבה לבין העכו"ם - הרי אנוס גמור הוא, ומשום קנס אין לאסרו.

כאן יש מקום להעיר על קושית הש"ק האומר: "שהש"ס (ירושלמי) הכא שואכ גבי תינוק (?) שנשבה לבין העכו"ם... ותימה על הש"ק שמתעלם מכך שסוגית הירושלמי הכא עוסקת במפורש בגדול שנשבה בין העכו"ם, והדיון בקטן שנשבה בין העכו"ם הופיע כבר בסוגיה קודמת (דף מ.). "דרב תני מתניתין ופטר לה - אי זהו שאינו יודע עיקר שבת (שאינו חייב אלא חטאת אחת - משנה פ"ז מ"א) - קטן שנשבה לבין העכו"ם". ולעומת זאת גדול שנשבה בין העכו"ם דינו כידוע עיקר שבת שחייב (חטאת) על כל שבת ושבת.

ופליאה היא שגם האור שמת (על הרמב"ם הלכות אישות פ"ט ה"ו) כותב בצורה דומה לדברי הש"ק (התמוה): "...וסוגיה דירושלמי מורה דאינו משום קנסא, דבקטן (?) שנשבה בין העכו"ם מאי קנסא שייך, ועיין ש"ק ודוק".

והאמת שמכח תמיהה זו כותב הטל תורה בתירוצו הראשון (הפשטני): "עיין ש"ק מה שהקשה על התוס', ולא קשה מידי דהכא מיירי בגדול שנשבה לבין הנכרים, וגם כן יש לקנסו משום שהיה לו לזכור את יום השבת".

ברם יש לציין שגם בגדול יתכנו נסיבות אונס לשכחתו מתי שבת וכן נוקט החת"ס (בחידושו לשבת): שהשבוי שכח אימתי שבת מחמת צער שביה דהוי טפי אונס משכחת (שבת של) ההולך במדבר, ובפרט בשבוי מלחמה שנפצע קשה ואבד הכרתו

3 כמו בבריתא (חולין צה. ועוד): "תשע חנויות כולן מוכרות בשר שחוטה ואחת בשר נבלה ולקח מאחת מהן ואינו יודע מאיזה מהן לקח ספקו אסור, ובנמצא הלך אחר הרוב".

4 וכן ראיתי שכתבו: (הרב המגיד, הבית יוסף, הבית שמואל), ובשו"ת עונג יוי"ט (אה"ע סי' קפ).

ואין ביכולתו לידע מתי שבת.

ואכן האחרונים הציעו תירוצים אחרים שנפרטם ונדון בהם.⁵

4. תירוצי המפרשים (אחרונים) על קושית השירי קרבן.

המתא דירושלים הביא את קושית השירי קרבן ומתריך: ולפענ"ד במחילת כבודו לא קשה מידי כיון שהתוס' (בגיטין סד.) עוסקים בסוגית: 'האומר לשלוחו צא וקדש לי אשה סתם', ועל כך כתבו דאסור (בכל הנשים) מטעם קנס, אבל מדינא אין לאסור כיון דאין זו תזקה אלימתא (דשלית) עושה שליחותו - כיון דאין בידו (לקדשה) אולי לא תתרצה. משא"כ הירושלמי אמר: קידש אשה בעולם משמע שהוא עצמו קידש ואם כן ידע דקידש, ועל כן מדינא אסור בכל הנשים דשמא נושא קרובתה, ולכן השואת הנושאים במקומה - כמו שבקידש אסור בכל הנשים, כך גם בשבוי יש לאסרו בכל הימים ודוק.

וקדם לו רבו החתם סופר (בחידושי חת"ס לשבת סט: וגיטין סד.) המישב את הסתירה בין סוגיות הבבלי לבין הירושלמי בדומה למתא דירושלים, ואלו דבריו (על העמ' / השמועה): "נראה לי דלא מיירי כש"ס (בבלי: גיטין סד., נזיר יב.) דשם מיירי בשלח שליח לקדש אשה סתם וקנסינן ליה כמ"ש התוס' שם; אבל כאן הוא עצמו קידש ולא פעל עולה וסבירא לירושלמי דאפ"ה אסור בכל הנשים, ולפיכך גם בשבוי יש לאסרו מספק בכל הימים בעשיית מלאכה - י.ה.]."

אבל קצת דחוק לקבל את העמדת החתם סופר והמתא דירושלים מכמה סיבות:

א. רוב גדולי מפרשי הירושלמי החשובים: פני משה, פני מאיר, תולדות יצחק, (טל תורה) ועוד, מפרשים להדיא את הירושלמי על פי המפורש בבבלי: "כגון שקדש ע"י שליח שאמר לו צא וקדש לי אשה סתם ולא חזר אליו לומר זו וזו היא שקידש בשבילי".

ב. סגנון הירושלמי עצמו: הקצר, הפשוט והמשוה - "כהדא קידש אשה בעולם... ר' יוחנן אמר חושש לכל הנשים", המלה המשווה כהדא שמשמעותה - כאותה ששינינו/שאמרנו (בסתמא במקומות אחרים בש"ס), והבאת דעתו של ר' יוחנן עצמו - נותנת מקום עיקרי לזיהוי (יחיד) של דברי רבי יוחנן (עורך תלמוד א"י) והעמדת הירושלמי עם המימרא בבבלי (נזיר יב.): "אמר ר' יצחק בר יוסף אמר ר' יוחנן: האומר לשלוחו צא וקדש לי אשה סתם, ומת שלוחו - אסור בכל הנשים שבעולם - חזקה שליח עושה שליחותו".

ולכן תמוהה האוקימתא המיוחדת של המפרשים: שהוא עצמו קידש ואינו יודע את מי קידש (!) - אוקימתא שהיא לכשעצמה דחוקה במציאות ודחוק לקבלה.

5 התירוצים נלקחו מילקוט המפרשים הנמצא בהוצאה הנפלאה של הירושלמי שבת (עם פירושי: תולדות יצחק, תבונה ועוד) שיצא לאור ע"י מכון "מוצל מאש" שע"י ארגון "אל תידום".

שהרי זה נדיר ומוזר שאדם שקידש אשה (הוא עצמו ולא ע"י שליח), לאחר מכן ישכח את מי קידש?! וראיתי שהרמב"ן (בחידושו לגיטין השמטה כא),⁶ טוען (על סברת תנ"ך שקנסוהו בשליח) - שאפילו בילדה קטנה שאביה קידשה (יחסית בצנעה) ונתיתמה לאחר מכן - חזקה על האב שאינו מקדש בתו ושותק עליה לקלקל עליה, שאילו קדשה היה מודיע לה ולאנשים הרבה (שיודיעוהו כדי שלא תתקלקל) (ומשמחה טבעית של הקידושי); ואם כן כל שכן (הכא) באדם גדול המקדש בעצמו היה זוכר את מי קידש ומיידיע אנשים הרבה (ממיודעיו, על קידושו), ולא היה נעלם ממנו את מי קידש.

אמנם החתם סופר (בחידושו לשבת ולגיטין) דחק את עצמו להעמיד את הירושלמי באופן שקידש הוא עצמו אשה (לא ע"י שליח) ולא נודעו לו קרוביה ומשפחתה (וזה מעשים בכל יום) ואירע לו שמתה האשה בטרם שנכרו לו בני משפחתה. ובנוגע למחלוקת הבבלי והירושלמי באוקימתה עצמה של דברי ר' יוחנן, ניתן לומר שיש כאן תרי אמוראי: רבי יצחק בר יוסף (בבבלי) ורבי יעקב בר אחא (בירושלמי) ואליבא דרבי יוחנן.

5. הארת התרוץ הנראה ביותר (לענ"ד) מבין תירוצי האחרונים, של הטל תורה.

תירוצו טוב ויפה על קושית השירי קרבן ראיתי בדברי הטל תורה (להגאון הרב מאיר אריק זצ"ל אבד"ק בוטשאטש, מח"ס שו"ת אמרי יושר) בתירוצו השני (על קושית הש"ק), וז"ל: "ובלא"ה ג"כ לא קשה דכתבו התוס' (בנזיר יב.) הטעם דמי הדין שרי (המשלח) בכל הנשים משום דאזלינן בתר רובא ואין זה (חשיב) קבוע משום דבאין ניכר (האיסור) לא שייך קבוע, אבל כאן דשבת קבוע וקיימא וניכרת לכל העולם הוי קבוע כמ"ש המג"א ר"ס שמ"ד. (וכן כתב המשנ"ב בסי' שד"מ ס"ק ו').

והא דמקשה הירושלמי משם הכי פריך: הא שם (באשה) רק משום קנס היא, וקנסו אותו - אע"פ שע"י כך לא יוכל לישא שום אשה ולקיים פריה ורביה, אם כן מכל שכן הכא (בשבוי) דאסור מדינא (דשבת קבועה וניכרת לכל) אין לנו לחוש משום ביטול פרנסתו ויאסור בכל הימים; ועל זה משני תמן יכול לישא גירות, הכא מאי אית לך, ואי אפשר לאסרו בכהאי גוונא לשבות ממלאכה משום חיי נפשו".

ובדרך זו ישב גם השלום ירושלים (על הסוגיה בירושלמי) את קושית הש"ק. ובחינה זו, שההשוואה הדו-תחומית [אשה-שבת] הינה "מכל שכן" [דרבנן - דאורייתא] אפשר להעלות גם מדברי שו"ת עונג יו"ט (חי' אה"ע סי' ק"פ) וז"ל על השמועה (בד"ה וכיון): "דר' יוחנן לא אסר (באשה) אלא משום שיכול לישא גירות

6 ומובא בחידושי הרשב"א בסוגיא ובר"ן (על דפי הרי"ף) לגיטין (ל).

ומשותררת, הא לאו הכי הוי שרי. ואם יש בזה ספק איסור תורה כי אינו יכול מאי אכפת לן (דאין עצה ותבונה כנגד ה' - באיסור תורה), אלא ודאי דאסור רק מדרבנן - משום **זמן התורה הוי ספק ספיקא** [ספק אם קידש (השליח)], ואם תימצא לומר קידש ספק אם קרובה (האשה למקודשת)], ואם היה אינו יכול לישא שום אשה אם נחוש לספיקא דקידושי השליח - לא הוי חיישינן כלל בדרבנן [שלא לבטלו ממצות פריה ורביה, (ולא תוהו בראה לשבת יצרה) - שהיא מצוה רבה].
(ומסיים): וזו ראייה גדולה לדעת התוס' דרק מדרבנן אסור בכל הנשים".⁷
ואם כן כל שכן הכא (בחשש שבת) שיש **ספק איסור תורה (ושבת קבועה וניכרת לכל) שיהא אסור (במלאכה) בכל הימים.**

6. אוקימתות נוספות ליכול הוא לישא גיורת או משותררת.

הראשונים וכן האחרונים הביאו אוקימתות נוספות לתרוץ הירושלמי: "תמן (באשה) יש לו תקנה - יכול הוא לישא גיורת, יכול הוא לישא משותררת..."
הרמב"ן (בגיטין סד.),⁸ מסיק: "דאלו באו קרובות (האשה) ואמרו לא קדשנו שליח ודאי מותר בהן, דעד אחד נאמן באיסורין וכל שכן הכא דלא אתחזק איסורא וחששא בעלמא היא, וכל שכן שמתוך שנאמנות על עצמן ונישאות לאחרים - נאמנות הן לזה".
הן אמת שתוס' סוברים אחרת במקרה זה: התוס' בגיטין (סד.) אומרים: "... ואפילו באות כל הקרובות ואמרו שלא נתקדשו לא סמכינן אדיבורא בעלמא (ואסור המשלח בכל הנשים)".
הר"ן (בגיטין) מוסיף: "ולפי זה מותר המשלח לקדש אשה שכל קרובותיה נתקדשו לאחרים - דאם איתא דקדש השליח אחת מהן לא היו חוזרות ומתקדשות, ואסור בכל הנשים שבעולם - היינו נשים שיש להן קרובות פנויות".
הרמב"ם (בהל' אישות פ"ט ה"ו) והשר"ע (באהע"ז סי' ל"ה סעי' י"א) פסקו [בכל] אוקימתות הראשונים לקולא, וז"ל: "האומר לשלוחו צא וקדש לי אשה ומת השליח ואינו יודע אם קידש לו אשה אם לא קידש הרי זה בחזקת שקידש, שחזקת שליח לעשות שליחותו, והואיל ואין ידוע איזו אישה קידש לו הרי זה אסור בכל אשה שיש לה קרובות שהן ערוה עמה. כגון: אשה שיש לה בת או אם או אחות וכיוצא בהן. שאם תאמר ישא זו שמא אמה קידש לו שלוחו או אחותה או בתה, ומותר באשה שאין לה קרובות כגון אלו".
(וממשיכים הרמב"ם והשר"ע): "היתה לה קרובה אחות או אם וכיוצא בהן, והיתה

7 ויעוין בהשלמה ב. בחסבר שו"ת עונג יו"ט לכך שאינו אסור מן התורה מטעם קבוע.
8 הביאור: הרשב"א והר"ן (שם), המגיד משנה על הרמב"ם הלי' אישות (פ"ט ה"ו), והשירי קרבן (במקום).

הקרובה אשת איש בשעה שעשה הוא שליח, אע"פ שנתגרשה קודם שימות השליח - הרי זה מותר בה. ואין אומרים שמא קידש השליח את קרובתה אחר שנתגרשה - מפני שלא היתה ראויה בשעה שעשה השליח, ואין אדם עושה שליח לקדש לו אלא אשה שיכול הוא לקדשה בשעת השליחות".

והרמ"א (שם) מוסיף: **"וכן אם באו הקרובות ואמרו לא נתקדשנו ועמדו ונישאו - מותר באשה זו** דהא ודאי לא נתקדשו הקרובות (הר"ן פ' התקבל, ריב"ש סי' פ"ב)". השירי קרבן (בסוגיה) מביא את אוקימתת הרמב"ן ומקשה עליה מסוגיתנו, וז"ל: **"... וגם אדברי הרמב"ן קשיא לי למה דחק הש"ס (ירושלמי) לתרץ שיכול לישא גיורת ומשחררת, הלא יכול להביא הקרובות לבית דין ויעידו (שלא נתקדשו) - והרי הוא מותר בכל הנשים?"**

ומוסיף השירי קרבן: **"מיהו הא יש לומר דבלאו הכי הוה מצי לשנויי שיכול לישא אשה שלא היתה לה שום ערוה בשעה שצוה לשלוחו לקדש, ודוחק".** ולפענ"ד במחילת כבוד הש"ק לא קשה מידי מהירושלמי על הרמב"ן, באשר הירושלמי רוצה לחלק בין אשה לשבת, ולהראות שבאשה יש לו תקנה כלשהיא (משא"כ בשבת, ושעל כן לא אסרוהו במלאכה כל ימי החול משום צורך קיומו). וקל להבין שאוקימתת הירושלמי יכולה היא לישא גיורת או משוחררת הינה תקנה טובה מאד.

תקנה זו הינה עצמאית ופשוטה. אינה תלויה בקרובות כלל, מבחינת נכונותן לבוא ולהעיד בבית דין או איתורן על מנת לברר אם עמדו ונשאו. ולמעשה כל אוקימתא שונה מהירושלמי (כולל אוקימתת הש"ק: שיכול לישא אשה שלא היתה לה שום ערוה בשעה שצוה לשלוחו לקדש) - היא מצומצמת יותר (מההיבט של השכיחות) מאשר לישא גיורת.

ועל כן מיושבים היטב כל דברי הירושלמי, וסרו כל קושיות הש"ק (בד"ה "ואין לא לתמוה");

ובריך רחמנא דסייען ושבת לה' בורא עולם.

7. הבדלים בין תירוץ הירושלמי לתירוץ הבבלי, על סמך דברי מפרשים ואחרונים.

על השאלה: **"ויחוש (השבוי) לכל הימים (בשבוע) כהדא קידש אשה בעולם..."** משיב הירושלמי: **"תמן (באשה) יש לו תקנה - יכול הוא לישא גיורת, יכול הוא לישא משוחררת - הכא (בשבוי) מאי אית לן".** ומוסיף הירושלמי: **"תמן אמרין (בבבל אומרים בזין זה) חושש לכל הימים ועושה כדי קיום הנפש (בלבד)".**

במפרשים מוצאים גישות שונות כיצד להבין את הנאמר. קרבן העדה הרכיב מן התשובה תירוץ אחד וז"ל: **"הכא מאי תקנה יש לו שלא ימות ברעב, ועושה בכל יום מלאכה כדי קיום הנפש..."** כלומר, שהירושלמי מקבל למסקנה את תירוץ

וקביעת הבבלי. ובגישתו של פירוש קרבן העדה הלך גם התולדות יצחק. לעומת זאת בפני משה (ובגישתו נראה שנקט גם הפני מאיר) מפורש שיש לפנינו שני תירוצים חלוקים, כולל הכרעה שונה בין הבבלי והירושלמי. וכך מבאר הפני משה את תירוץ הירושלמי: "תמן: שאני התם (באשה) דהא מיהת יש לו תקנה לישא אשה - או גיורת או משוחררת - שאין לו חשש בהן כלל, אבל חכא מה אית לך למימר, שאם באת לחוש לכל הימים מה תקנה יש לו - וכי ימות הוא אם אין לו במה להתפרנס - והלכך אי אפשר לו לחוש לכל הימים. תמן: בבבל אמרין בדין זה דחושש הוא לכל הימים ועושה בכל יום ויום כדי קיום הנפש בלבד ולא יותר".

כלומר שלדעת הפני"מ לפנינו 2 תירוצים חלוקים בגישתם ובקביעתם. ובאמת דיוק לשון הירושלמי: תמן אמרין (בבבל אומרים) מלמד שלפנינו מחלוקת ירושלמי ובבלי, כפי שבמקומות רבים נוספים בהם הירושלמי מציין תמן אמרין יש בפועל מחלוקת בבלי וירושלמי אם להדיא או בצורה מוצנעת, בתחומי הלכה למעשה או בפרשנות.

ויעוין בנספח "תמן אמרין" (פרק ט. 3). למספר דוגמאות נוספות מירושלמי בשבת. ושמחתי לראות במתא דירושלים (להרה"ג משה אריה לייב סגל רוזנבוים זצ"ל - דיין בק"ק פרשבורג, מגדולי תלמידיו התביבים והמצוינים של רשכבה"ג מרן החתם סופר זיע"א), שכתב כן להדיא בביאורו לסוגין ד"ה גדול: "עין בבלי שנקט לשון ומשמר יום אחד, ובירושלמי פה נקיט ועושה שבת... דיש לומר דהירושלמי קאמר לקמן תמן אמרו חושש לכל הימים - משמע דאיהו (הירושלמי) לא סבר כן מתחילה (בתרוץ הראשון) אם כן שפיר מונה ששה ועושה שבת דבכל הששה מותר לעשות כל המלאכות ובשביעי עושה שבת גמור ואינו עושה כלל, ודוק".

וכן זכיתי לראות להדיא בחידושי החתם סופר לגיטין סד. (בד"ה: 'האומר לשלוחו צא וקדש לי אשה סתם') מביא כהשוואה את הירושלמי בשבת ונוקט בפשיטות (בהבנת הירושלמי): "מי שנשבה בין העכו"ם ואינו יודע מתי שבת מותר במלאכה בבכל הימים - משמע דבכל יום אזיל בתר רוב הימים".

וכך מבאר דעתו הבהירה בחידושו לשבת סט: (בד"ה 'עושה לו כדי פרנסתו'): "אמנם בירושלמי משמע ליה דפליג אהא וס"ל שעושה כל צרכו ואזל בתר רובא, וצ"ל דס"ל (להירושלמי) נהי דשבת קבוע הוא (כדפירש המג"א) מ"מ כל יום ויום הוי ליה פרוש ממקום קביעותו - דכל יום (לכשעצמו) פרוש מהימים העתידים לבוא (והם ברובם הגדול ימי חול)" ויעו"ש בהמשך דבריו בנדון פרוש לפנינו - בידיים וממילא.⁹

והחת"ס מסכם: שלדעת הבבלי בכל יום יש לשבוי לחוש לשבת מספק - מדאורייתא מטעם קבוע, ועל כן מדאורייתא נאסר יותר מכדי פרנסתו; ולירושלמי אינו אסור

9 וכן כתב השפת אמת בסוגין (על הבבלי), שלירושלמי אין השבת נחשבת כקבוע - כיון שאינה ניכרת, וכל יום תופסין שהוא מהרוב שהם ימי חול - דכל דפריש מרובא פריש.

מדאורייתא - ועושה כל צרכו דזיל בתר רובא, [בהיות האיסור לכל יום נוגע לחיינו וכיון שעובד יכול לעבוד כל צרכו - דכולה חד שגגה היא - י.ה.].

ונראה לבאר שתירוץ הירושלמי [כהבנת: הפני משה, החתם סופר והמתא דירושלים] הוה בסיס לדעתו הברורה של (שו"ת) הרדב"ז (סי' עו) - שהשבת שעושה המהלך בדרך או הגדול שנשבה היא מדאורייתא ויש בעשייתה זכר למעשה בראשית, דלכל אחד נמסר לעשות שבת זכר למעשה בראשית כל חד וחד כי אתריה, ולאחר שהגיע לישוב וידע שטעה בחשבונו לא חייבוהו להביא (כל) קרבן... ומשמע שקיים מצות שבת.

הרדב"ז הבין מלשון הירושלמי ועושה שבת - שהשבת שעושה השבוי הינה שבת גמורה - מדאורייתא, וכפי שבאר המתא דירושלים שלשיטת הירושלמי - עושה שבת גמור ואינו עובד כלל. ומכאן שאב הרדב"ז את שיטתו, כותו ויכולתו לחלוק על הראשונים: רש"י, מאירי והר"ן (בבבלי, וכהסבר המשני"ב) - שלדעתם השבת שמשמר השבוי בקידושא ואבדלתא הינה תקנת חכמים (מדרבנן) לזכרון, שלא תשתכח תורת שבת ממנו, ע"י שיהא לו שם יום חלוק משאר ימים.

אמנם לאידך גיסא ביחס לעשית מלאכה בכל ימי החול שלו אומר הרדב"ז שעושה בכל יום כדי חיוו בלבד, מפני שהוא ספק שמא היום שבת במחוזו או בעולם, ובהנהגת מלאכה בימי החול חשש הרדב"ז לשיטת הבבלי המובאת גם בירושלמי - כהנהגה למעשה לחומרא מספק מדרבנן (כדפירש החת"ס). ובאמת משמע מהרדב"ז שסובר שאינו אסור כודאי מדאורייתא מטעם קבוע (כשיטת המג"א והמשני"ב), אלא מצד ספק לחומרא.

והיות ובעשית שבת באופן זה הינו מקיים מצוות שבת מדאורייתא, לכן לאחר שמגיע לישוב ויודע שטעה בחשבונו אינו צריך להביא (כל) קרבן - דקיים מצות שבת כי אתריה, והנסיבות בהן הוא נתון. ומה שהירושלמי מביא ברייתא (מב): : "אשכח תני בשם רבי אליעזר: גדול שנשבה בין העכו"ם - חייב על כל אחת (שבת) ואחת (ושבת)". יעמיד הרדב"ז כשלא שמר השבוי כלל שבת, גם לא כתקנה המפורשת לו.

והראשונים (רש"י, ר"ן) שדעתם שהשבת שמשמר השבוי היא רק מדרבנן (בניגוד לשיטת הרדב"ז) גם הם יעמידו את הברייתא בירושלמי כשלא עשה השבוי כתקנת חכמים, ואילו כששימר שבת ועשה בכל הימים רק כדי פרנסתו מצומצמת - כי אז הוא כאנוס - שנוגע לו לפיקוח נפשו - ומותר, וכפי שכבר נתבאר בביה"ל (שדמ סעי' א, ד"ה מצומצמת), וכיון שיצא מגדר שוגג במילא נפטר מכל קרבן. וראיתי בכף החיים (סי"ק יח') שכתב דהיינו לענין דינא אבל לצאת ידי שמים טוב לעשות איזה תשובה וכפרה על שחילל שבת (בשוגג ובאנוס).

8. חיתום ע"פ הדברי אליהו לגר"א זצ"ל.

לחייבת הקודש הנני חותם את המאמר במילי דדרוש מהגר"א זצוק"ל זיע"א (בדברי אליהו פרשת יתרו) הנוגעים לנושא המאמר.

זכור את יום השבת לקדשו **ששת ימים תעבוד ועשית כל מלאכתך** ויום השביעי **שבת לה'** אלקיך **לא תעשה כל מלאכה וגו'**, ויש לדקדק האי קרא דששת ימים תעבוד מאי קמ"ל, וכי מצוה היא לעבוד בששת ימים והול"ל זכור את יום השבת לא תעשה כל מלאכה וגו' ועי' ברש"י, גם האי "כל" דששת ימים, וגם "כל" דיום השביעי מאי בא לרבות, דהא כל היכא דכתיב "כל" רבויא היא. אמנם יש לבאר דרמזה לנו התוה"ק בזה למה דאיתא בגמרא במס' שבת (דף ס"ט:): אמר רב הונא היה מהלך בדרך או במדבר ואינו יודע אימתי שבת מונה ששה ימים ומשמר יום אחד, אמר רב ובכל יום ויום עושה לו כדי פרנסתו אפילו בההוא יומא שמשמר וכי ע"ש וכן פסקו הרמב"ם והש"ע וזהו שאמרה התורה הקדושה "זכור את יום השבת" רצתה לומר שתזכור תמיד אימתי שבת שלא תשכחהו מתי הוא, ואז תרויח וטוב לך בשני הסוגים, בסוג הגוף ובסוג הנפש, בסוג הגוף כי ששת ימים תעבוד ועשית כל מלאכתך, היינו "כל" לרבויא, לא רק כדי פרנסתך אלא "כל מלאכתך" המצוי אצלך לעשות, וגם תרויח במיני הנפש, דהיינו ויום השביעי שבת לה' אלקיך **לא תעשה כל מלאכה ג"כ** "כל" רבויא הוא, אף לא כדי פרנסתך שלא תצטרך לחלל שבת מפני פיקוח נפש ולעשות כדי פרנסה, וליכא מידי דלא רמיזא באורייתא. (קהלת יצחק).

9. ביבליוגרפיה

- (א) תלמודים ומפרשיהם:
1. מסכת שבת, פ"ז (כלל גדול) סט: סוגית: "המהלך במדבר" ובראשונים.
 2. ירושלמי שבת פ"ז ה"א (מא.) סוגית: "גדול שנשבה בין העכו"ם", בשמועת: "...ויחוש לכל הימים כהדא קידש אשה בעולם...", ובמפרשי הירושלמי: קה"ע, פנ"מ, שירי קרבן, טל תורה, מתא דירושלים, שלום ירושלים ועוד.
 3. מסכת גיטין, פ"ו (האומר) סד. סוגית: "האומר לשלוחו צא וקדש לי אשה סתם...", ובראשונים: רש"י, תוס', ח' הרמב"ן (בהשמטות), תוס' הרא"ש השלם, חידושי הרשב"א, ר"ן ובית הבחירה למאירי.
 4. מסכת נזיר פ"ב יב. סוגית: "האומר לשלוחו צא וקדש לי אשה סתם", ובראשונים: רש"י, תוס', שיטה מקובצת ובית הבחירה למאירי.

5. מסכת חולין פ"ז צה. "ת"ש תשע חנויות... ובנמצא הלך אחר הרוב", ובראשונים.
- ב) פוסקים ונושאי כליהם:
1. רמב"ם זמנים הלכות שבת, פ"ב הל' כב.
 2. רמב"ם נשים הלכות אישות, פ"ט ה"ו, במגיד משנה, במשנה למלך, (ובספר הליקוטים).
 3. שו"ע או"ח הלכות שבת, סי' שדמ סע' א, ב; ב: משנ"ב, ביה"ל ושעה"צ, ובכף החיים.
 4. שו"ע אבה"ע סי' ל"ה סע' יא; ובנושאי כלים: ח"מ, ב"ש, ט"ז ועוד.
- ג) שות"ם וספרי אחרונים:
1. שו"ת הרדב"ז חלק א' סימן עו.
 2. חידושי חתם סופר: (ח"א - מועד) עמ"ס שבת סט; (ח"ב-נשים) עמ"ס גיטין סד..
 3. מתא דירושלים על סוגית הירושלמי בשבת (להרה"ג ר' משה אריה לייב רוזנבוים זצ"ל).
 4. אור שמח על הרמב"ם הלכות אישות פ"ט ה"ו (להרה"ג ר' מאיר שמחה הכהן זצ"ל).
 5. שו"ת עונג יו"ט, ח' אה"ע סי' ק"פ (להרה"ג ר' רפאל יו"ט ליפמן היילפרין זצ"ל).
 6. שפת אמת (ח"א) עמ"ס שבת סט: (להרה"ג ר' יהודה אריה לייב אלטר זצ"ל).
 7. טל תורה על סוגית הירושלמי בשבת (להרה"ג ר' מאיר אריק זצ"ל).
 8. שלום ירושלים על סוגית הירושלמי פ"ז ה"א (להרה"ג ר' נחום טרייביטש זצ"ל).
- ד) מאמרים:
1. תדפיס: מאור תורת השבת, שיעור כללי בהלכות שבת, בסוגית המהלך במדבר ואינו יודע אימתי שבת, ניתן ע"י הרה"ג יעקב יוסף זינגר שליט"א, ב: ג' חשוון תשמ"ח, במסגרת שיעורי ישיבת ימי כלה: "מאורות תורת השבת", בגבעת שמואל.
 2. שנתון: תחומין י"ג (תשנ"ב-ג), מאמר: "שמירת שבת בתנאים הסתברותיים" (עמ' 155-162), מאת יאיר הלוי.
 3. קונטרס: שמירת שבת בתנאי שביה ואי-ודאות; נערך למען השבת שבוינו ונעדרינו לארצנו הקדושה במהרה בקרוב אכ"ר. בהוצאת ישיבת ימי כלה: "מאורות תורת השבת" בגבעת שמואל, ניסן תשנ"ג, ע"י יאיר הלוי.

נספח א: נספח הארות על המאמר: השואת ספקות.

המאמר עסק בסוגית הירושלמי "גדול שנשבה בין העכו"ם" ודן בשאלת הירושלמי: "ויחוש לכל הימים כהדא קידש אשה בעולם" ובתרוציה. בפרט התמקד הדיון בקושיות השירי קרבן בסוגיא על שיטות: התוס' והרמב"ן במסכת גיטין (ונוזיר). ע"ס מפרשים ואחרונים שונים שהתייחסו לקושיות הש"ק ומקורותיה, עולה הסבר מדויק ונקי לירושלמי, המישב בטוב טעם ודעת את קושיות הש"ק, ומאיר את הסוגיא כולה באור יקרות, וזאת ע"י שזירה משולבת של דברי גדולי האחרונים בפירוש הירושלמי: הטל תורה ושו"ת עונג יו"ט, ומחידושיהם של החתם סופר ותלמידו המתא דירושלים.

חידוש גדול מהוה הגילוי שקימת בפועל מחלוקת (מוכחת) בין הבבלי והירושלמי באופן קיום התקנה לשבוי: הן ביחס לשמירת שבת, והן ביחס לעשית מלאכה ולהנהגתו בכל ימי החול (שלו) - וע"פ מחלוקת זו מובנת היטב מחלוקת שו"ת הרדב"ז על הראשונים¹⁰ על גדרה של השבת שעושה שבוי.

נספח ב: השלמה: הסבר שו"ת עונג יו"ט מדוע אין המשלח שליח לקדש אשה סתם אסור מן התורה בכל הנשים שבעולם מטעם קבוע.

ראיתי בשו"ת עונג יו"ט (לגאון ר' רפאל יו"ט ליפמן היילפרין זצ"ל, אבי"ד ביאליסטוק)¹¹ עוסק בנושא בטוב טעם ודעת ע"ס דברי הראשונים¹² והאחרונים¹³, ודן בחילוקים בגדרי ספק ספיקא באיסור קבוע, באופנים שספק אחד הוי בגוף האוסר שהתערב, וספק שני ע"י תערובות. ובתשובתו (בד"ח ולפענ"ד דזה) מבאר חילוק יפה בקביעת ספק ספיקא בין שני מקרים.

מקרה 1: בהמה שהיא ספק דרוסה (ספק טריפה בגופה) שנתערבה בשתי (ברוב) בהמות של היתר - שכאן לא אמרינן ספק ספיקא, ואין אנו רשאים להתיר אף אחת מבהמות התערובת, דהספק הראשון נעשה כודאי איסור, שהבהמה האחת שקבוע בה ספק הראשון לחוד (טריפות) איסורה חמור יותר משתי (מרוב) הבהמות האחרות וקמי שמיא גליא (מי היא זו, ומה מצבה וטריפותה) ורק מאיתנו נעלם - נעשה ספק האיסור תורה כודאי איסור, היות ובאותה בהמה קבוע בה ספק איסור - לאחר שפגע בה הדורס. וכיון דקיימא לן ספיקא דאורייתא לחומרא הוי כודאי איסור, ולא מהני ספק התערובת מידי, להצטרף למיחשב ספק ספיקא. לעומת זאת - במקרה 2 (נידון דידן): באומר [לשלוח] צא וקדש לי אשה [סתם], שהספק ספיקא הוא: [א] (1) שמא אין לה קרובה, (2) ושמא לו זו היא, או [ב] (1)

10 רש"י ור"ן.

11 בתלק אה"ע ס"י ק"פ, (בתשובה בענין היתר נישואין לאשת אסופי שמת בלא ילדים).

12 התוס' והרמב"ן

13 ט"ז, ב"ש, מ"ב ועוד (בשו"ע אבה"ע ס"י ל"ה סעי' יא).

שמה לא קידש [השליח - שאין זו חזקה גמורה, וכפי שבארו הרמב"ם (הובא בפסקה ב. 2)], (2) ושמה לא זו היא (קרובת המקודשת), **אין בכל הנשים שבעולם אשה אחת שקבוע בה איסור יותר משאר נשים.** [לכן] אין שייך לומר דדמי לודאי איסור שנתערב (כמו במקרה 1) - דהא אין ספק קבוע באחת יותר מהאחרות, דאין אנו יכולין לומר שהאחת [מתוך קבוצה סופית של נשים פנויות] חמורה מחברותיה, מפני שנקבע בה ספק אחד יותר מחברותיה. **דאין בכל אחת מהן איסור אלא אם כן נתפוס (נצרך בהכרח) שני הספיקות לחומרא,** דהיינו: (1) [שהשליח] קדש אשה ויש לה קרובה. (2) והיא היא הקרובה (זו שרוצה לישא).

והכלל מסור בדינו דהיכא דאין אנו יכולים לאסור אלא אם כן נתפוס שני הספיקות לחומרא אנו מקילין לגמרי בכל איסורי תורה. מה לי (1) ספק בגוף המעשה [האם: קידש השליח ויש לה קרובה], מה לי (2) ספק לא זו היא (ספק מצד/ע"י תערובת). הכל נקרא שני ספיקות [ומצטרפים להחשב ספק ספיקא מדאוריתא להקל].

ולא נקרא ספק אחד בגופו ספק אחד ע"י תערובות (שאז אינם מצטרפים להחשב ס"ס) אלא כשיש אחת שקבוע בה (בגופה) איסור מספק אחד, רק שנעלם מאתנו (וקמי שמיא גליא). אבל אם אין אנו יכולים לקבוע בשום אחת מהן איסור א"כ נתפוס שני הספיקות לחומרא - דנין דין ספק ספיקא ומתירין לגמרי, וזה ברור.

נספח ג: ייתמן אמרי"י כמצייין מחלוקת בין הבבלי והירושלמי.

מובאות כאן מספר (4) דוגמאות מיצגות מירושלמי שבת בהן קימת מחלוקת בבלי וירושלמי, כאשר דעת חכמי בבל מובאת כתמן אמרין.

1. ירושלמי שבת פ"ב ה"א (טו.): "כל מחוייבי טבילות טובלין כדרך ביום חוץ מנידה ויולדת שאינה טובלת אלא בלילה. **נידה שעבר זמנה טובלת בין ביום ובין בלילה.** דרשה רבי חייא בר אבא לצוראי (לאנשי צור) - **נידה שעבר זמנה טובלת בין ביום בין בלילה.** תמן אמרין - אפילו עבר זמנה (אינה טובלת אלא בלילה) מפני חמותה ומפני כלתה (שלא יכמדו זו מזו ויבואו לעשות כך אף בזמנה)".

2. ירושלמי שבת פ"ג ה"ג (כג.): "תמן אמרין - (לענין חימום ובישול) **חמה מותרת תולדת חמה אסורה.** רבנן דהכא (חכמי א"י, הירושלמי) אמרין - **בין חמה בין תולדת חמה מותרת**".

3. ירושלמי שבת פ"ד ה"א (כח.): "ותמן תנינן ספק חשיכה ספק לא חשיכה (טומנין את החמין) - מפני שלא חשיכה, הא אם חשיכה אסור לטמון בהן (ומאי טעמא?): תמן אמרין - מפני ביטול בית המדרש, אמר רבי בא (מחכמי הירושלמי) **מפני החשד** - שאם אומר את לו שהוא מותר אף הוא אינו עושה אותן כל צרכו מבעוד יום, מתוך שאת אומר לו שהוא אסור אף הוא עושה אותו כל צרכו מבעוד יום.

מה נפק מן ביניהן - לטמון שלג וצונין. על דעתיה דרבי בא מותר, ועל דעתון

השוואת ספקות: חשש לשבת בימי שביח - וחשש לנישואי קרובת ארוסתו

דרבנן דתמן (חכמי בבל) אסור".

4. ירושלמי שבת פ"ה ה"ד (לג.): "(במשנה: פרתו של רבי אלעזר בן עזריה היתה יוצאה ברצועה שבין קרניה שלא ברצון חכמים). א"ר אידי: דחוטריה אשתו היתה (שיצאה ברצועה שבראשה), ומנין שאשתו קרויה עגלה - לולא חרשתם בעגלתי לא מצאתם חידתי. תמן אמרין (של) שכנתו היתה (הפרה), (ויש אדם נענש על שכנתו...)".

10. הבעת טובה והכרת הטוב.

לסיום הנני שמח להביע את תודתי לאנשים ולמסגרות אשר תמכו וסייעו בחיבור המאמר ובהוצאה לאור של הקונטרס במהדורותיו השונות:

- 1) למו"ר הרה"ג יעקב י. זינגר שליט"א - רב דגבעת שמואל ת"ו, שבזכות שיעורו ומאמרו הנפלא על סוגיית הבבלי [במסגרת שיעורי ישיבת ימי כלה: "מאורות תורת השבת"], התעוררתי לעסוק בסוגיה המקבילה בירושלמי, ולהאירה באור יקרות זורח; וכ"כ קרא והאיר את המאמרים.
- 2) למו"ר הרה"ג שמעון וייזר שליט"א - ר"מ במכון הגבוה לתורה, שעודדני, קרא והאיר את המאמרים.
- 3) לישיבת המכון הגבוה לתורה שע"י אוניברסיטת בר אילן ולספרייתה, שתמכו וסייעו לחיבור המאמרים, כשחלק מהתוכן נכתב בין כתליה.
- 4) למרנן ורבנן - חבר רבותי הגדולים שליט"א, שעיינו במאמר וחיוו דעתם הבהירה עליו, הן באיתגליא - באספקלריא דנהרא (ראה נספח תו"ד בפרק יא) והן באיתכסיא - בנועם שיח סוד שרפי קדש (בהצנע לכת והסתר דבר), ועל הטוב כולם יזכרו.

כאן המקום להודות גם לתומכי התורה, ולמוציאיה לאורה:

- 1) ידידי היקר: דובי אייכנולד וב"ב נ"י (שכני בגבעת שמואל) שתמך ומימן בידו הרחבה בהוצאת הקונטרס לאור.
- 2) המועצה הדתית בג"ש והעומד בראשה: ר' משה ברקוביץ נ"י, שסייעו והשתתפו בהדפסה.
- 3) יקירי מבתי הדפוס: קהן, כהן, ברק, ואריה מב"ב. אשר עשו במלאכת: הסדר, העריכה, הצילום והכריכה - במסירות, בנאמנות ולשם מטרת הקונטרס - על מנת להוציא דבר נאה ומתוקן מידם. זכרה זאת להם ה' לטובה.

ואחרונה תביבה ויקרה נוות בייתי הצנועה, תמר לבית כהן, אשת נעורי הטובה, אשר בצדקתה: עמדה לימיני, סייעה לי וזרזה אותי בכתיבת ובעריכת המאמרים ובהוצאתם לאור כקונטרס.

יאיר הלוי

בתסידותה זכתה לקיים: "פיה פתחה בחכמה ותורת חסד על לשונה", יה"ר
שהשי"ת ירונו רוב נחת ואושר מגידול וחינוך חמשת ילדינו החביבים ויתקיים בה:
"תנו לה מפרי ידיה ויהללה בשערים מעשיה", אכי"ר.